

ÖRÖKSÉGÜNK

A KÁDÁR-KORI MÁSODIK GAZDASÁG „REVIZIONISTA FELFOGÁSA”

Magyarországon *második gazdaságnak* nevezik¹ a szocializmus utolsó korszakában – tehát a Kádár-korban – létezett magángazdasági tevékenységek szféráját. A kifejezés egyrészt használhatóbbnak tűnik, mint a *nem regisztrált gazdaság* fogalma,² amely azt sugallja, mintha kizárólag illegális tevékenységekről, feketepiacról lett volna szó, miközben itt legális,³ féllegális és a jogi értelemben illegális, de gyakran megtúrt tevékenységek konglomerátumáról van szó. Másrészt viszont – bár ezt a kifejezést fogom használni, de – a második gazdaság fogalma is megtévesztő, mert sugallja, mintha a (kvázi-)államosított⁴ szocialista gazdaság egyfajta alternatívája lenne, viszonylagos autonómiával és elkülöníthetőséggel. Sőt, ez nem csak „sugallat” volt: míg a szocialista rendszer ideológusai és politikus-bürokratái *tartottak attól*, hogy még a mások munkáját nem alkalmazó, tehát „*nem kizsákmányoló*” kistulajdonosok gazdasági tevékenysége is bomlaszthatja a rendszert, addig a kései szocializmus rendszerkritikus értelmisége, némi sarkító leegyszerűsítéssel, *reménykedett* ebben. Mint a kor reprezentatív *érték*-kutatását kivitelező szociológusok

¹ A cikk alapját a következő előadás jelenti: „Visszapillantva: A késő Kádár-kori második gazdaság jelenségének újraértelmezési kísérlete.” *Intellectuals, Inequalities and Transitions: Themes from Iván Szelényi* c. konferencia, PTE Demográfia és Szociológia Doktori Iskolája Pécs, 2015. október 15-17. A kidolgozottságon és átszerkesztésen túl a legfontosabb tartalmi változást az jelenti, hogy egyrészt nagyobb hangsúlyt fektettem az ipari munkások csoportjára, s lényegesen kevesebbet a mezőgazdasági áruterelésre. Utóbbi téma egy következő előadás (az *1956 és a szocializmus: válság és újragondolás* c. konferencián, Eger, 2016. szeptember 8-10.) és egy ennek nyomán születő reménybeli második tanulmány súlypontját alkotja majd.

² Kivételesen nem meggyőző – az e sorok szerzőjére, illetve erre a tanulmányra is jelentős hatást gyakoroló – Kornai János fogalomhasználata sem: „*A szakirodalom egy része a »második gazdaság« elnevezést használja arra, amit ez a könyv »informális gazdaságnak« nevez. A szerző azokhoz csatlakozik, akik a következő megkülönböztetést alkalmazzák: az első gazdaság mindaz, amit a klasszikus rendszer hivatalos ideológiája »szocialista szektornak« minősít, azaz a bürokratikus állami és szövetkezeti szektor, a második gazdaság pedig a hivatalosan engedélyezett családi kisüzemekből álló formális magánszektor és az informális magánszektor összessége*” (Kornai 2012: 118). Ily módon azonban az „*informális gazdaság*” egy „*formális*” és egy „*informális*” részből állna. Az elnevezések „*logikájánál*” is fontosabb azonban, hogy a közgazdász Kornaival szemben e sorok szerzője a szociológusok által gyakrabban használt „*második gazdaság*” irodalmának újragondolása kíván lenni (elsősorban Szelényi 1992 [1988], Szelényi – Manchin 1990; a szociológiai felfogások kritikai összefoglalása: Dupcsik 1997, 2008).

³ Ami ugyanakkor nem zárta ki, hogy időnként bizonyos politikai szereplők ne próbáljanak „*mainstream*” második gazdaságbeli tevékenységeket is kriminalizálni; hogy mikor milyen alappal, az még napjainkban érdekes kutatási kérdés (Bezsényi 2015).

⁴ „*Szocializmus*” alatt az 1991 előtt fennálló szovjet típusú rendszereket értem, a normatív-ideologikus szocializmus-képekkel itt nem foglalkozom. Következésképpen az ilyen rendszerekre az állami tulajdon dominanciája vagy kizárólagossága jellemző; a termelőszövetkezeteket kvázi-állami tulajdonnak tekintem.

fogalmaztak: „...óriási jelentősége van az elmúlt másfél-két évtizedben a második gazdaság terjedésének. Milliós tömegeket tanít meg újra, vagy tanít meg először a fegyelmezett, átgondolt, szorgalmas munkára. Óriási lökést adna a modernizációs folyamatnak, ha ez a magatartásforma az elkövetkező évtizedben a gazdasági élet alapvető szektoraiban, az »első gazdaságban« is tért hódítani.” (Hankiss et al 1982: 322.)

A késő szocializmus korának kritikus vagy ellenzéki értelmiségeinek az ún. polgárosodás-felfogása tulajdonképpen ugyanazt fogalmazta meg, amit az ortodox marxizmus-leninizmus (csak éppen fordított előjellel): a második gazdaság nem „átmeneti, pragmatikus engedmény” az ellátási zavarok enyhítésére, hanem a polgári⁵ értékek és magatartásmódok újratermelésének a szférája is. E párhuzam kimutatása azonban nem implicált sem kritikát, de még csak iróniát sem: a polgárosodás-elméletek jelentősége felbecsülhetetlen a szélesebb és szűkebb értelemben vett társadalomtudományos gondolkodás számára. 1989-ig szinte mindenki úgy vélte, hogy a közép-európai szovjet jelenlét és ezáltal a szocialista rendszer tartós jelenség marad, s így a politikai téren kivívott változás esélye, mint például 1956, 1968 vagy 1980-81 tapasztalata mutatta, minimális. A magyar kritikai értelmiség egy része által felkapott polgárosodás-elmélet *nem marxista, de mégis „mélystruktúrákra” hivatkozó magyarázatot dolgozott ki* arról, hogyan haladható meg, változtatható meg *realisan* ez a társadalmi szerkezet, ráadásul oly módon, hogy meggyőző és koherens magyarázatot véltek találni több millió ember számtalan mindennapi cselekvésére is. A háztáji, a maszokolás, a fusizás, stb. ugyanúgy a mélystruktúrákba ágyazott ismeretelméleti és politikai alap képzetét nyújtotta a szabadsághiánytól szenvedő értelmiségieknek, mint amelyet a „termelési viszonyokra” és „a munkásosztály történelmi szerepére” hivatkozás jelenthetett több generáció marxista értelmiségeinek.

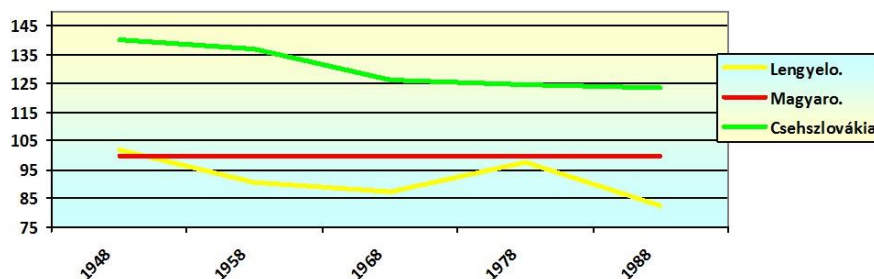
Mint minden megközelítésnek, a második gazdaság polgárosodás-elméleteinek is voltak anomáliái, ezek azonban a megfogalmazásuk korában kezelhetőnek tűntek – *utólag* viszont más fény vetül a belső ellentmondásokra. A megközelítés által leírt tendenciák „meghosszabbítása” ugyanis *egy prognózist is implicált*: ha a második gazdaság tényleg egyfajta korlátok közé szorított kapitalizmus volt, akkor ebből az következett, hogy a korlátok lebontásával, tehát a rendszerváltással gyors léptekkel „igazi”, prosperáló kapitalizmussá válhat. Következésképpen Magyarország versenyelőnyre tesz szert azokkal a szocialista

⁵ A magyar *polgár* (és képzett alakja) jelentése összetettebb, mint a francia tulajdonos polgár (*bourgeois*): állampolgári (*citoyen*) öntudatot éppúgy implicálhat, mint bizonyos életmódot, életstílust, habitust, mentalitást, stb. Jellegzetes módon azonban az akkor már két évtizede angolszász nyelvterületen élő és szociológusként működő Szelényi Iván sem talált jobb kifejezést a *polgárosodásra*, mint az *embourgeoisement* (1992 [1988]).

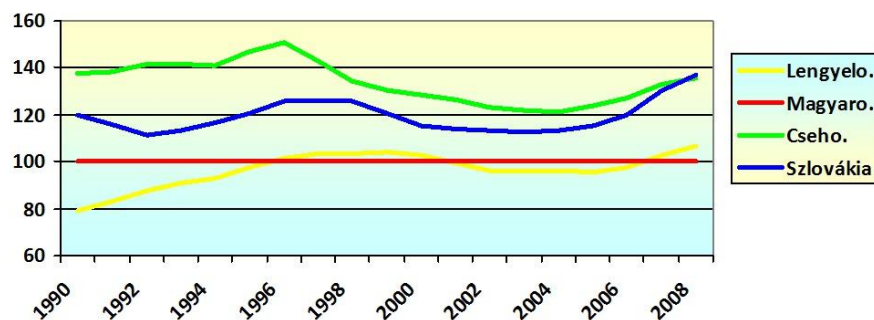
országokkal szemben, ahol kevésbé kiterjedt volt az ilyen második gazdaság, vagy éppen nem is létezett.⁶ 2016 perspektívájából, úgy tűnik, sarkítva lehet fogalmazni: ez a prognózis egyáltalán nem jött be. Ugyanis,

- míg a szocialista korszak egészében csökkent a lemaradásunk gazdasági fejlettség terén Csehszlovákiától, és lehagytuk Lengyelországot (1. ábra),
- addig a piacgazdaságra való áttérést követően, a rendszerváltástól a 2008-as válságig terjedő időszakban nőtt a lemaradásunk Szlovákiától, illetve lehagyt minket Lengyelország is (2. ábra)

1. ábra. Egy főre eső GDP a későbbi visegrádi országokban, 1948-1988 (Magyarország mindenkori értéke =100)

2. ábra. Egy főre eső GDP a visegrádi országokban, 1990-2008 (Magyarország mindenkori értéke =100)

Forrás: Maddison 2008.

Az empirikusan nyilvánvalóan létező második gazdaságnak azonban, zavarba ejtő módon, *elméletileg* nem lett volna szabad léteznie: a szocializmus nem „csak” ideológiai alapon ellenezte a magántulajdon – beleértve a „*másokat nem kizsákmányoló*” kistulajdont is⁷

⁶ Ami nem jelenti a magángazdaság hiányát, „csak” éppen annak az illegalitás szférájába szorulását. Berta Péter kitérő monográfiája azt mutatja be, hogy a Romániában élő, általában magyarul is jól beszélő gábor cigányok éppen ebből a kriminalizált magángazdaságból szereztek maguknak annyi tőkét, amelyből sikeres lehetett a piacgazdaságra való átállásuk (Berta 2014; lásd még Dupcsik 2016).

⁷ „A kisüzemi termelés állandóan, minden nap minden órájában, magától és tömegméretekben szüli a kapitalizmust és a burzsoáziát” (Lenin 1974 [1920]: 6). „Valóban”, folytatja egyetértően a „másik oldalról” a fentieket idéző Kornai János, a szocialista kisárutermelők közül „kiemelkednek... a

– működését, hanem olyan sajátos koordinációs módot alakított ki, amelynek egésze és számos eleme külön is összeférhetetlen volt a piaci mechanizmusokkal. Ráadásul a rendszer az össznépszerű sajátos (re)szocializációjára, a „szocialista embertípus” kialakítására törekedett,⁸ amelynek *de facto* sajátossága a központilag meghatározott normák engedelmes követése és az önérdékkövetés szempontjának tabusítása volt (3. ábra).

3. ábra. Az ideáltipikus kapitalizmus és az ideáltipikus szocializmus összehasonlítása

	Ideáltipikus kapitalizmus	Ideáltipikus szocializmus
Ideológia	az önérdék követése legitim, ha betartják a <i>fair</i> verseny, a törvényes konkurenciaharc szabályait; a legitim magánérdek követése → a „közérdek” optimalizálása	az önérdék követése illegitim; a verseny legfeljebb a „közérdek” szolgálata érdekében legitim (munkaverseny, stb.); a „közérdek” követése → a magánérdek optimalizálása ⁹
Makroszint (társadalmi rendszer)	a domináns tulajdonviszony és koordináció	
	magántulajdon, piaci koordináció	(kvázi-)állami tulajdon, bürokratikus koordináció; hierarchikus, vertikális viszonyok
Mezoszint (intézmények)	a hasonló erővel rendelkező gazdasági egységek kapcsolatának paradigmatis esete	
	a verseny vagy a kölcsönös előnyökön alapuló szerződéses viszony	együttműködés (vagy annak hiánya) az egységesnek tekintett gazdaságirányítás instrukciói/utasításai alapján
Mikroszint (egyén)	a rendszer <i>de facto</i> előírásaihoz alkalmazkodó egyén ¹⁰	
	érdekkövető, haszonmaximalizáló	követi a (központilag meghatározott, egységesített és monitorozott) előírásokat, célkitűzéseket és normákat

Ha viszont a *homo sovieticus*, a „szocialista embertípus” nem csak ideológia, hanem a valóság hozzávetőleges leírására is alkalmas ideáltípus lett volna, akkor az 1989-91 közötti rendszerváltásokat is nehéz lenne megmagyarázni. Érdemesnek tűnik tehát abból kiindulni, hogy a szocialista társadalmakban is tömegesen éltek *homo oeconomicus*-ok,¹¹ azaz önérdékükkel racionálisan kalkulálni képes személyek.

legtehetségesebbek, a legszorgalmasabbak...” – Igaz, e cikk gondolatmenete szempontjától elgondolkodtató az idézet folytatása is – „...és egyúttal azok is, akik a legegyszerűsebbek vagy a legügyesebbek a szabályok kijátszásában és a vevők becsapásában. ...végül kapitalistává nőnek ki” (Kornai 2012: 468).

⁸ Természetesen csak metaforikusan, illetve beszédökonómiai okokból tulajdonítok szándékokat makroszintű egységeknek.

⁹ Ideáltipikus szocializmusban az előírások szubjektíve önkéntes, lelkes teljesítése – egyúttal önérdék-követő is. Némi leegyszerűsítéssel: a revizionista iskola... nem kizárják, hanem kiegészítik egymást a totalitarianizmus modelljeivel...

¹⁰ Ami nem azonos a normatív vagy ideologikus egyénképpel.

¹¹ A jelen írás azt előfeltételezi, hogy a szocializáció, az életutak, a (hétköznapi és „politikai”) ideológiák, az egyéni készségek és „tőkék” dinamikus eredőjeként jönnek létre az egyéni magatartások, habitusok,

Milyen stratégiákat követhetett a jövedelme maximalizálására törekvő egyén a szocializmusban?

-A.) Az egyik „tiszta” stratégia az állami szféra elhagyása lehetett a legális magán-tevékenység kedvéért. Ez az út azonban a Kádár-kori Magyarországon azonban nagyon keskeny volt (4. ábra). A mezőgazdasági önálló sajátos csoportját nem számolva az 1970-es években alig a foglalkoztatottak 1,6-1,7%-a volt „önálló vagy segítő családtag”.

4. ábra. Az „önálló, segítő családtag” foglalkoztatottsági kategória száma, illetve aránya (%), 1970 és 1980

	1970	1980
ipar	59.622	52.769
mezőg.	82.039	59.874
mezőg. szöv. dolg. családtagja	98.703	59.996
egyéb	26.510	28.782
összesen (%)	5,3%	3,9%
nem mezőg. (%)	1,7%	1,6%
összes dolgozó	4.988.676	5.068.840

Forrás: KSH 1996: 89.

-B.) Elvileg létezhetett – és a lent vázolt kutatások azt mutatják, hogy létezett is – olyan stratégia, amelynek képviselői teljes állást vállaltak az első gazdaságban, de itt minimalizálták az erőfeszítéseiket. E teljesítmény-visszatartásnak nem az „*alacsony színvonalú munkakultúra*” volt az oka, hanem a racionális érdekkalkuláció: a dolgozók első gazdaságban szerzett jövedelme gyakorlatilag független volt a teljesítményük szintjétől,¹² illetve az így „megspórolt” fizikai és pszichológiai erőforrások segítségével pluszjövedelmeket szerezhettek a második gazdaságban.

-Létezett azonban egy C. stratégia is, amelynek követői az első gazdaságon belül próbálták jövedelmeiket maximalizálni. Mint majd látni fogjuk, ez egy tömegesen, de korántsem könnyen járható út volt. Ez a minimálisan elvártnál mindig több munkával járt, de pusztán a több munka korántsem vezetett „automatikusan” több jövedelemhez; *a többlet teljesítmény a többletjövedelem szükséges, de nem elégséges feltétele volt.*

A továbbiakban először a szocialista rendszer paradigmatis munkavállalói csoportja, az ipari munkásság példáján keresztül próbálom bemutatni a B. és a C. stratégia érvényesülésének útjait. Mivel a korszakban sajnálatosan kevés színvonalas iparszociológiai

„hajlamok”, stb. Ezen itt, már csak terjedelmi okokból sem kifejezhető egyénkép helyett azonban a dolgozat céljaira megfelel, ha a továbbiakban haszonmaximalizáló egyénekként számolok.

¹² Mai perspektívából azt sem árt hangsúlyozni, hogy a teljes foglalkoztatottság viszonyai között gyakorlatilag az állásuk *biztonsága* sem függött a teljesítményüktől.

vizsgálat született (Héthy – Makó 1972; Kemény 1990a, 1990b, 1990c [1973], néhány tanulságos szociográfiát is (Berkovits 1976, Haraszi 1989 [1979], Kardos 1982, László-Bencsik 1975, Moldova 1987 [1977]) felhasználók majd.

A korszak minden vizsgálata¹³ azt mutatta, hogy a szocialista nagyiparban dolgozók első számú motivációs forrását „a pénz”, tehát a kereset¹⁴ jelentette. Ugyanakkor a bérrendszer – részben ideológiai okokból, részben a bürokratikus szabályozás logikája¹⁵ miatt – erősen nivelláló jellegű volt. (Kornai 2012: 250-254) Következésképpen a többletmunka nem eredményezett „automatikusan” több bért, még ott sem, ahol elvileg teljesítménybérezés létezett. A termelésirányítás különböző szintjein irányítók jól kidolgozott összmunkája, a darabbérral és a normával¹⁶ való állandó manipulációk révén elérte, hogy a munkások *érdekeltek* legyenek az előírt termelés pár százalékos felülteljesítésében. A norma *jelentős* túlteljesítésében ugyanakkor a dolgozók nem voltak *érdekeltek*: ezzel ugyanis azt kockáztatták, hogy a norma emelésével az egyszer elért pluszjövedelmet beolvasztják a „normál” bérébe.

Tegyük hozzá, hogy a normák folyamatos emelése amúgy is állandó tendencia volt. A darabbéres munkák között voltak „rosszul fizető” és „jól fizető” változatok is, annak megfelelően, hogy a munkások megítélése szerint milyen „könnyen”, illetve nehezen lehetett

¹³ Valamint a hétköznapi tapasztalat: nem véletlenül lett népszerű városi legenda a Puskás Ferencnek tulajdonított „kis pénz – kis foci, nagy pénz – nagy foci” mondás (Marinov 2010).

¹⁴ A „pénznek – mint gazdasági és egyben nem gazdasági ösztönzőnek, azaz presztízs-szimbólumnak is – a szerepe domináns. A tárgyalt vállalat munkásai, nagy többségükben keményen dolgozó mezőgazdaságból jött emberek, az üzemben a bérnek mindennél nagyobb jelentőséget tulajdonítottak. »A pénz az első.« »Nem vagont gyártani jöttünk ide, hanem pénzt keresni.« (...) A programszerű megnyilatkozásoknak, mint tanulmányuk további részében látni fogjuk, az emberek cselekvése adott igen szilárd fedezetet.” (Héthy – Makó 1972: 41)

„[A munkásnak] napjának minden percében számolnia kell az idővel, a pénzzel, a lehetőségekkel. Fejében óra és számológép kattog, amelyek egy művelet befejeztakor bediktálják a forintot és a fillért. Ha felszínen akar maradni, magatartását messzemenően ki kell számíttatnia. Menthetetlenül lemaradnak azok, akik erre a racionalizmusra nem képesek.” (Kemény 1991: 120)

A „mozdonyvezetők közül sokan minden fillért számon tartanak, a hónap közepén is pontosan meg tudják mondani, hogy addig mennyit kerestek. Minden vélt vagy valódi anyagi hátrányt személyük elleni merényletnek tekintenek; előfordult, hogy egy mozdonyvezető, mikor megtudta, hogy egy rosszabbul fizető mozdonyra osztották be, annyira indulatba jött, hogy idegrohamot kapott, és szolgálatképtelenné vált...” (Moldova 1977: 167-168)

¹⁵ A szocialista vállalatok a rendszersajátosságnak tekinthető ún. puha költségvetési korlát (Kornai 1980, 2010) miatt alapvetően érzéketlenek voltak a költségekre, beleértve a bérköltséget is. A makroszintű pénzügyi irányítás ezért – az infláció elszabadulásának elkerülése érdekében – szinte rákényszerült arra a bérrestrikcióra, amelyre amúgy is „hajlama” volt (mivel az elégedetlenség a diktatórikus politikai rendszerben – egy bizonyos szintig – irreleváns volt, s a jövedelmeket így a politikai vezetés által „fontosabbnak” ítélte célokra lehetett átcsoportosítani). Mezoszinten, tehát az intézmények szintjén a szabályozás kijátszása, mint látható, tömeges volt, de elsősorban a menedzserek és az elit munkások csoportja javára, a rosszul képzett és alacsonyan fizetett munkások rovására – e roppant érdekes téma azonban külön publikációt igényel.

¹⁶ Itt a 100%-osként meghatározott teljesítmény.

a normaidőn belül teljesíteni. A „rosszul fizető” és „jól fizető” munkák ütemezésében a vállalatoknak rendszerint kisebb vagy nagyobb mozgástere volt, a műhelyeken belül a művezetőknek volt lehetősége arra, hogy sajátos alkufolyamatban elossza azokat a beosztottjai között.

Hogyan lehetséges ilyen körülmények között a jövedelem növelése? Változatos technikákkal, időnként bonyolult játszmákkal, amelyben a munkásoknak korántsem a passzív elszenvető szerepe jutott.¹⁷ A Héthy Lajos és Makó Csaba klasszikus vizsgálatában szereplő nagyvállalat¹⁸ „rendszeresen és bátran hozzányúlt a munkanormákhoz” (Héthy – Makó 1972: 55), egészen pontosan 1960 és 1969 között 6 alkalommal emelték a teljesítmény-elvárás. Ráadásul, miután a gyár sorozatosan „rosszul fizető” munkákat ütemezett (Héthy – Makó 1972: 89), 1968 elején a bérré nehezedő nyomás átlépett egy bizonyos kritikus határt. A vizsgálat fókuszában álló, különösen nehéz munkát végző egyengető-lakatosok „az egyes vonásaiban olykor már a sztrájkra emlékeztető teljesítményvisszatartás” (Héthy – Makó 1972: 7) gyakorlatához folyamodtak. Míg az egyengető-lakatosok addig általában a valamivel 100% fölött-stratégiát követték, 1968 áprilisában 66,7%-os teljesítményt produkáltak (Héthy – Makó 1972: 9). A nyomatókos felszólítások ellenére az „öreg” nem voltak hajlandók túlórázni, a fiatalok azonban még túlóra vállalásával sem voltak képesek érdemben javítani a teljesítményt. Ekkor tetőzött a kilépési hullám,¹⁹ mások betegállományba mentek, noha a termelésirányítók még az üzemi orvosi rendelőre is próbáltak nyomást gyakorolni ennek megakadályozása érdekében (Héthy – Makó 1972: 10-11).

Április második felében a vállalatvezetés radikálisan stratégiát váltott: tetemes célprémiumot tűzött ki és „jól fizető” vagontípusok gyártását ütemezte elő. Ennek hatására „szinte varázsütésre... meredeken emelkedtek a teljesítmények és a bérek. Az »öreg« egyengetők, akik május óta a fiatalokkal való ellentéteik miatt különvált csoportban dolgoztak, szeptemberben 170,6%-os teljesítményt és 17,51 Ft-os órakeresetet értek el, amihez még hozzájött a túlóra. Ez azt jelentette, hogy a legjobbjaik keresete a túlmunkával

¹⁷ Haraszi Miklós, az egyetemről politikai okokból kizárt (a rendszerváltás után politikusi pályára tért) gyári munkásként így tapasztalta: a „norma alig titkolt kényszer a bér munka látszólagos önkéntességén belül...” (1989: 119). Haraszi szociográfiája szolgáltatja az ürügyet Kádár-kor utolsó sajtóperéhez, azonban ügyésének véleményével szemben a szerző nem politikai elfogultsága miatt láthatta így, hanem mert a Kemény István által „fluktuáló fiataloknak” nevezett csoporthoz tartozott. Utóbbiak a magasabb bérért folyó játszmákban gyenge játékosoknak számítottak az „idősebb” elit szakmunkásréteghez képest. (Kemény 1990b: 55; de hasonló különbségeket ír le Héthy és Makó is, lásd fenn.)

¹⁸ A könyvben meg nem nevezett vállalatról azóta már leírható, hogy a szocialista gépipar egyik zászlóshajója, a győri Rába Magyar Vagon- és Gépgyár volt. A határozottnak és a korban szokatlanul kezdeményezőképesnek bemutatott menedzsmenet gyakorlatilag Horváth Ede személye határozta meg (1963 és 1989 között vezérigazgató, s többek között 1970-től 1989-ig az MSZMP KB tagja).

¹⁹ Egy másfél éves periódusban az egyengető-lakatosok 46%-a lépett ki a gyárból. (Héthy – Makó 1972: 82)

együtt a hat-hétezer forintot is elérte.²⁰ A túlórázás állandósult. Tucatnyi egyengető-lakatos évi túlmunkája meghaladta az ötszáz (!) órát, azaz munkaidejük – az emberfeletti munkában – átlagosan tíz órára hosszabbodott és sokszor a hétvégére is kiterjedt. Viszont május után kilépés már alig volt.” (Héthy – Makó 1972: 11)

A kapitalizmus perspektívájából nézve annyira szokatlan, hogy érdemes megerősíteni a fenti történet egyik tanulságát: *a szocialista üzemben a túlóra „normál” időszakokban sem „csak” arra szolgált, hogy a rendes üzemidőben nem teljesíthető megrendeléseket legyártsák, hanem a munkások egyfajta „jutalma” volt, lehetőség a pluszjövedelmekre. A lappangó válság idején kibontakozó túlórajátszmában azonban a munkások átmenetileg fordítottak a befolyásolás tipikus irányán: „a rendes munkaidőben is csak akkor voltak hajlandók komolyabb erőfeszítéseket tenni, ha a vállalat azt túlmunkával »jutalmazta«. (...) Hasonló, bár kevésbé bonyolult, volt a céljutalomjáték is.” (Héthy – Makó 1972: 94)*

Összefoglalóan: *„A munkások természetesen nemcsak a több túlóra és a több céljutalom kikényszerítésével nyerhettek volna több pénzt. Ennek legkézenfekvőbb és kevésbé fárasztó útja lett volna, ha a rendes munkaidőben tesznek fokozott erőfeszítéseket: a teljesítményszázalékot és az alapkeresetet nyomják fel. Igen ám, de ez utóbbi sokkal veszélyesebb út volt. Az 1964/66-os események tanították meg a munkásokat arra, hogy a teljesítmény még viszonylag mérsékelt emelése is normaszigorítást eredményezhet, ami az ő szempontjukból rontja a »munkaráfordítás« és a »gazdasági haszon« közötti arányt. A túlórák és a céljutalmak kikényszerítése nem jelentett ilyen kockázatot.” (Héthy – Makó 1972: 95)*

Ráadásul az alapkereset „felnyomása” nem csak kockázatosabb stratégia, de ennek lehetőségei éppen az idősebb elit munkások esetében merültek ki. A személyi órabéreket ugyanis elsősorban a „gyakorlati idő... és a szakképzettség [határozta meg] ...így rendkívül szűk lehetőség volt arra, hogy a személyi órabérekben a két tényezőtől gyakran független harmadik, az egyéni igyekvés és szorgalom is kifejezést nyerjen. (...) [A] dolgozók 12-14 év gyakorlati idő alatt, tehát 30-32 éves korukig megkapják a jelenlegi helyzet alapján várható személyi órabér-emelkedésük 97,2%-át!” (Héthy – Makó 1972: 58) A jelenség nem egyedi, állapítják meg a szerzők, mert miközben az ország különböző gépgyárainak a teljesítménye változó, addig a bérszintjük nivellált. (Héthy – Makó 1972: 59)

Hasonló eredményekre jutott Kemény István is a Csepeli Vas- és Fémművek Motorkerékpárgyárában. Az üzemben dolgozó 113 fő közül a „bárhon bevehető” legjobb 10-12 fő számított az informális „túlórázó brigád” tagjának. Míg hivatalosan még az 50 éven

²⁰ Az átlagosan 4000 forintos kereset már kifejezetten jónak számított. (Héthy – Makó 1972: 82)

felüli férfiak is csak 2502 forintot kereshettek volna, a tényleges keresetek a túlórának köszönhetően magasabbak, a „túlórázó brigád” tagjainál akár 4-5 ezer forint is volt. „*A túlórának ez a rendszere a munkaszervezet tengelyévé vált. Jelenleg a normál teljesítményért olyan bér jár, amelyből megélni nem lehet, és amely bérért igényes dolgozó ezt a munkát nem vállalja. Be van építve... hogy aki meg akar élni, aki tud és akar dolgozni, az saját munkaerejének maximális kiaknázása árán túlórában végzi el munkáját*” – akár havi 120-180 túlóra elvégzésével. (Kemény 1990b: 56)

A teljesítmény és a túlóra „*az üzemvezető és a munkások közötti közvetlen alku tárgyai*” (Kemény 1990b: 57), amelybe a „*legjobb, legrégebb, legtekintélyesebb, legbefolyásosabb munkások*” szállnak be – különben utóbbiak könnyen odébbállnak, keresve egy alkuképesebb üzemi vezetést. „*A jövő-menő fiatalok nem veszélyeztetik ezt a konvencionális rendet. Mihelyt azonban olyan új ember kerül be a gyárba, akinek megvan a képessége és akarata ahhoz, hogy a négy-ötezer forintot kereső elitbe kerüljön, de oda még nem került be, felbomlik a konvencionális rend, és megkezdődik a harc, amíg a szükséges módosítások meg nem történnek.*” (Kemény 1990b: 60.) Ez a kökemény pozícióharc azonban, mint Kemény igyekszik bemutatni, tipikusan kompromisszummal zárul.²¹

„*A túlórázó brigád tagjainak esetében kiszolgáltatottság helyett hatalmi egyensúlyról és kompromisszumos békéről kell beszélni*” – Kemény minden bizonnyal sejtette, hogy mennyire provokatív lehetett a maga korában ez a megállapítás.²² A helyzet persze minden volt, csak nem idilli: mindössze a vizsgált üzem munkásainak mintegy tizede jutott be az elitbe, amelynek keresete „elegendő” volt, ráadásul „*nem heti 44, hanem heti isten tudja hány órában. (Papíron ugyanis 70-84 órában, a tényleges valóságban, reméljük, jóval kevesebben.)*” (Kemény 1990b: 62.) Érdekes felfigyelni arra, hogy a szociológus szerző a *reményét* fejezi ki, hogy az elkönyvelt túlóraadatok legalább részben manipuláltak.

Fusinak nevezték²³ a hivatalos munkahely eszközeinek és anyagainak felhasználásával, a szocialista vállalatnak eladott munkaidőn belül végzett magánhasznú munkát. Haraszti leírásában bagatellizálja a *fusi* gazdasági hasznosságát, mondván, hogy az elfojtott kreativitás kiélése, s a munkafolyamat felett visszanyert kontroll (illúziója) sokkal fontosabb. (Haraszti 1989: 126-132) Vannak azonban komolyabb jövedelemforrásként is

²¹ Az egyik Kemény által példaként hozott történetben üvöltözés, lökdösődés fogadja – a sportolói múltjából származó kapcsolati tőkét kihasználva – rögtön az elitbe kívánczó új munkást. A főfelelősnek tartott régi dolgozóra az üzemirodán gyakorolnak nyomást, „*hát tudja mi ez, szabatázs, lázítás, rágalom...*”. A elittagot végül kényszerű elfogadták, s azóta a két munkás „*lassan összebékül... bár még mindig bizalmatlanul méregetik egymást*” (Kemény 1990b: 61).

²² Kemény munkáskutatásai a rendszerváltásig kéziratban maradtak, szerzőjük pedig néhány évvel később emigrálásra kényszerült.

²³ A német *pfuscher* ('kontár') kifejezés alapján (Bezsényi 2012: 42).

számításba vehető, a munkahely területén végzett magánmunkák is. A Csillaghegyi „téglagyár területén mindig lehet látszólag lődörgő munkásokat találni. Ezek valójában nem lődörögnek”, hanem munkára várnak – írja Kemény egy másik tanulmányában (1990a: 27). A téglát vásároló magánépíttetők ugyanis gyakorlatilag sosem hoznak magukkal rakodókat, hanem a téglagyári munkásokkal pakoltatják meg a kocsijukat, 5-7,5-szer nagyobb „órabérért”, mint amit a vállalattól kapnak.²⁴ (Kemény 1990a: 27)

A fenti stratégiák összefonódását, csomagban való érvényesítésüket jól illusztrálhatjuk az 1970-es évek mozdonyvezetőinek példáján. (Moldova 1984) A mozdonyvezetők bérének egy része fix, másik része pedig „teljesítményfüggő”, pontosabban attól függ, mennyire jól fizető járatot („fordát”) kapnak. „Az utaknak szabott áruk van, mint a zsömlének... Vannak jól, és vannak rosszul fizető vonatok” (Moldova 1984: 164). Moldova felületes az elemzésben, reflektálatlanul papírra veti riportalanyai hétköznapi látásmódját, amelyeket szeretnek sztorikban megfogalmazni: így nem csoda, hogy a szerző nem szociológiai jellemzőkkel próbálja megragadni, hogy melyik mozdonyvezetőnek milyen esélyei vannak „jól fizető” vonatra kerülni, hanem személyes viszonyaival.²⁵ „A beosztást – a fordát – az irányítók készítik csorbítatlan önállósággal. Döntéseiket maga a fűtőházi főnök is óvakodik megkontrázni, mert ha vitára kerül a sor, a főnök elveszett: a mozdony- és személyzeti irányítók a vasút minden lében megmosdott szakértői, az összes szabály és szabálytalanság abszolút ismerői. Az irányítók megtámadhatatlan eszközökkel el tudják érni, hogy egy mozdonyvezető változó illetménye, vagyis a vitt vonatok után járó pénz havi négyszáz forinttal növekedjen vagy csökkenjen. Egy mozdonyvezető részegen jelentkezett az irodában, és belekötött az irányítóba; egy hónapig, amíg bocsánatot nem kért, ötven forintot sem keresett meg egy nap. Régebben egyik-másik fűtőházban szokás volt, hogy a mozdonyvezetők keresetük egy bizonyos százalékát leadták az irányítónak, hogy kedvezőbb fordába kerüljenek, vagy több túlórárt kapjanak. Nyíltan nem merték, hanem bérfizetéskor letettek egy százast:

- Gyula bácsi, a tartozásom!” (Moldova 1984: 165)

²⁴ Ráadásul túlórárt is vállalnak, így az elvileg 2300 forintos munkabérüket a valóságban 5000 forint fölé tornásszák fel. Ezt a munkastílust azonban ötvenéves kora után senki sem bírja, kénytelenek könnyebb és rosszabbul fizetett munkát vállalni – így nagyon alacsony nyugdíjat kapnak majd, mivel annak meghatározásakor az utolsó néhány év keresete számít. Érdemes megjegyezni, hogy a posztkommunista jelenben ez a nyugdíjszámítási mód lényegében változatlanul továbbél, míg a „polgári” magánnyugdíj-rendszert néhány évvel ezelőtt a kormányzat megfajította.

²⁵ Ez a megállapítás nem olyan dehonesztáló, mint amilyennek első pillantásra tűnik. Haraszti, aki Moldovától eltérően nem riportokat csinált, hanem maga is munkásként dolgozott, szintén úgy látja, hogy a művezetővel való jó személyes kapcsolat, egyáltalán, a „láthatóság” a főnök szemében fontos szempont: „a jó meló jutalom, ráadás. A [konkurenciaharc]... a főnöki figyelem ébrentartásáért folyik. Sok az eszkimó és kevés a főka: a művezető hajlamos elfeledkezni arról, aki nem jelentkezik rendszeresen.” (Haraszti 1989: 38)

A mozdonyvezetők legálisan is többet kereshettek, mint mérnökeik vagy vezetőik, tipikusan a sok túlórával (bár munkaidő és fizetés nem volt egyenesen arányos). A plusz jövedelem egy része láthatatlan – a könyv állandóan visszatérő motívuma, a MÁV egészét illetően a *lopás* lehetősége és elterjedt gyakorlata. A mozdonyvezetőknél az „*útlevéles forda*”, tehát a határon túlra vezető járatok vannak a „vasutas tápláléklánc csúcán”, főleg azért, mert extra lehetőséget nyújtanak a *seftelésre* (csempészet és illegális kereskedelem). Mindezen jövedelmek elérése érdekében a mozdonyvezetők egymás konkurensei, s talán ezzel magyarázható, hogy a szociográfiában bemutatott mozdonyvezetőknek nagyon laza az egymáshoz való viszonya.²⁶ Az útlevelesek csempésztevékenységére sem a vámosok jelentik a legfőbb veszélyt, hanem a féltékeny kollégák, akik annak reményében jelentik fel, hátha a helyére kerülnek. (Moldova 1984: 165)

Kardos László kitűnő riportjában (1982) egy olyan brigádról olvashatunk, amelynek tagjai szanálásra ítélt épületeket bontanak le, s eközben igyekeznek „menteni” a még felhasználható építési anyagokat. Ezek az anyagok elvileg a bontókat alkalmazó vállalat tulajdonát képezik, de természetesen nem felmérhető és szinte ellenőrizhetetlen, hogy a brigád a ténylegesen használható épületelemek mekkora hányadát titkolja el, és adja el saját bevételeként. Természetesen a legálisan eladott használt építőanyagokat is brigád tagjai pakolták fel „*néhány százásért*”.

Kardos szociográfiája a korban ritka módon az etnikai háttérrel is foglalkozott: a bontóbrigád ugyanis romákból állt. A szerző szemtanúja volt, amikor egy alsószintű vezető a megjelenik a bontás helyszínén, és minősíthetetlen hangon beszél a brigád tagjaival, akik ezt meghökkenítő természetességgel fogadják. A („természetesen” *nem roma*) építésvezető annak ellenére szükségesnek tartotta ezt a bánásmódot, hogy az ő egyetlen pluszjövedelme abból a részesedésből származott, amelyet a cigány bontóbrigád illegális munkája „termelt ki”.

A László-Bencsik Sándor (1975) által leírt exportcsomagoló brigád alapbéréről az a sommás megállapítás olvasható, hogy „*ennyiből nem lehet megélni*” (László-Bencsik 1975: 75). A többletjövedelemnek csak az egyik forrása a túlóra, amelynek következtében „*általában napi 10,5 munkaórát*” (László-Bencsik 1975: 76) teljesítenek. A másik lehetőség a differenciált bérekkel és az ideiglenes kimaradásokkal való játék: „*ügyelünk, hogy mindig legyen egynéhány új ember a brigádban, akik az alacsony bérükkel »javítják« az átlagot*”,

²⁶ „*Testi-lelki jó barátom sohasem volt, az élettapasztalat azt mutatja, hogy vissza szokott ütni. Ismertünk barátokat, akik olyan jóban voltak, hogy szinte egymás asszonyát használták, a végén mégis összeverekedtek a kocsmában*” – magyarázza a kötet egyik legfontosabb mozdonyvezető-interjúalánya. A következő mondatban már általánosít: *A mi szakmánk olyan, hogy eltávolítja egymástól az embereket...*” (Moldova 1984: 123)

másrészt „nem engedjük feltöltődni a létszámot” (László-Bencsik 1975: 77), hogy a több legyen a teljesítményre jutó egyéni bérarány. Ha másként nem megy, akkor „rendszerint akad néhány ember, aki némi buzdításra kivesz a szabadságából egy-két napot, hogy ezáltal is csökkentse a csoport felhasznált munkaóráit. A kissé betegeskedők is csak elmennek ilyenkor betegállományba – [míg ugyanők] az erős hajtások idején lehetőleg a nagyobb bajjal se...” (László-Bencsik 1975: 77). „Némi buzdításra...”

Az utóbbi két irodalmi tétel ismertetése már érintette a lakásépítések területét, amely a második gazdaság egyik legfontosabb tevékenységi formája volt. A gyakori vélekedéssel szemben a lakások többségét a szocializmus korában is magánereőből építették. A szimbólumértékű beton lakótelepek túlnyomó többségét létrehozó 1961 és 1989 közötti korszakban például a lakások közel 70%-a, mintegy másfélmillió lakás magánereőből épült. (Vajda – Farkas 1990: 135) Mivel csak minden harmadik épített lakásra jutott egy építő magánkisiparos (Gábor – Galasi 1981: 49), akik ráadásul tipikusan csak a munkafolyamatok egy részét végezték el, a lakásépítéssel kapcsolatos munkák túlnyomó többségét az állami szektorban foglalkoztatottak és inaktívak építették.

A Budapest környéki agglomerációban élő első generációs munkásokról szociográfiát író Berkovits György (1976) művében újra meg újra hasonló történeteket olvashatunk: „*Hű, de jól ismertek a TŰZÉP-nél. Én ott minden fizetésnapon megjelentem. ...darabonként szereztem be a téglát, apránként a többi anyagot is, ahogy a pénzből futotta, egy fuvar ekkor, egy máskor. (...) A házat teljesen egyedül, a két kezemmel építettem fel. Senkit sem hívtam segíteni, nehogy vissza kelljen adni. ...például éjszaka dolgoztam, reggel hatkor végeztem, gyalog indultam el, nem vártam meg a buszt, bevágtam a földekre, toronyiránt, így hamarabb hazaértem, lefeküdtem azonnal kilencig aludtam... akkor felkeltem, és délután három-négy óráig alapoztam, falakat raktam, ácsoltam, az ablakokat, ajtókat helyeztem be, padlóztam, köveztem. (...)*

Így ment ez négy évig, mindennap. (...) Éreztem én, hogy egyre fogy az erőm, gyengült a karom, a lábam, sokszor nem kaptam levegőt. A szaktársaim haragudtak rám:

- *Meghalsz, te hülye – mondták.*

Könnyű azt mondani, hogy hülye. De lakni kell.” (Berkovits 1976: 32-33) Az idézet folytatása már a riportalany leszázalékolásáról szólt.²⁷

²⁷ Valamint arról, hogy az alacsonyabb fizetéssel járó beosztásért törvényesen járó kompenzációt nem kapta meg. A még a riport készültkor sem teljesen kész házba pedig feltört a belvíz (Berkovits 1976: 33-34).

„Mivel a bér és a teljesítmény egymástól független harcokban létrejött kompromisszumok egymástól független eredménye, ezért a munkás semmivel sem változtat jövedelmi helyzetén, ha teljesítményét fokozza” – fogalmazza meg egy másik tanulmányában Kemény az egyik legfontosabb megállapítását. (Kemény 1990c: 93) Ugyanakkor a többletkereset elsősorban mégis többletmunkával érhető el. „Alig kétséges, hogy [a túlórázó munkások] 72 órai teljesítményüket feszített munka, jó anyag- és szerszámellátás mellett 48 óra alatt is tudnák nyújtani.” (Kemény 1990c: 105) Ez a technokrata racionalitással abszurdumnak minősülő helyzet a szocializmus strukturális viszonyai között kifizetődőnek számított mind a munkások, mind pedig a gazdasági szervezetek alsó- és felsőszintű vezetői számára egyaránt.

A fentiek után talán megkockáztatható az általánosítás: a szocialista iparban (illetve feltehetően a gazdaság egészében is) az igazi választóvonal a „hivatalos” jövedelmet többé-kevésbé elfogadók, illetve a pluszjövedelmet keresők tevékenysége között húzódott – ez pedig keresztbemetszette az első gazdaság és második gazdaság határvonalát. Fontos látni, hogy közvetlenül egyéni döntések határozzák meg, ki lépi át ezt a határvonalat, milyen sűrűn, élete melyik ciklusában, milyen irányban, stb. stb. Közvetve pedig az egyes egyének társadalmi háttere befolyásolja, ki milyen valószínűséggel választja valamelyik stratégiát.

Másként megfogalmazva: a szocialista nagyiparban dolgozók választási szituáció(k) sorozata) elé kerültek, amelyek során dönteniük kell arról: vajon

-megelégednek a külön erőfeszítések nélkül elérhető – nyomott szintű – jövedelemmel az

állami szektorban, és esetleg életük más területein keresnek kárpótlást, vagy

-jövedelmük maximalizálására²⁸ törekednek. Utóbbi esetben újabb alternatíva, hogy ezt

-az első vagy

-a második gazdaságon belül kívánják-e ezt elérni.

Majd újabb és újabb döntések szólnak arról, hogy konkrétan mikor milyen módon, milyen keretek között valósítják meg e céljukat. E döntéseket meghatározó, vagy inkább befolyásoló hétköznapi ideológiákat, viselkedésmintákat, attitűdöket, készségeket, értékeket, habitusokat stb. stb. – amelyeket Kemény István magatartásoknak nevez, lásd a következő bekezdésben – elsősorban az egyéni szocializációk, életutak és elért pozíciók különbsége alakította. Azaz: ugyanazon üzemben és beosztásban is más-más munka- és életstratégiákat valószínűsített, ha valaki földnélküli paraszt gyerekeként lett betanított munkás egy budapesti üzemben, miközben az agglomerációban építette a kockaházát, vagy ha a nagyapja fővárosi

²⁸ Az egyszerűség kedvéért ide sorolom a kiadásokat mérséklő munkákat és szolgáltatásokat is.

sváb iparosból lett nagyüzemi munkás volt, stb. stb. A szocialista rendszer legnagyobb kudarca éppen abban állt, hogy nem tudta megközelítőleg sem olyan mértékben ellenőrzése alá vonni az egyéni habitusokat és magatartásokat, amennyire a tiszta modell „szerette volna”.

Kemény István *Munkakultúra és életforma* c. terjedelmes tanulmányában hat alapvető magatartástípust vázol a magyar szakmunkások körében, ebből négy munkacentrikus:

- 1. típus („*munkacentrikus biztonságkeresők*”):²⁹ tagjaiban nincs meg a felemelkedés vágya, a státuskeresés és a státusemelkedés útját a gyáron belül keresik; nincs mellékkereset, a házastárs sem végez mezőgazdasági munkát. A kereset meghatározói a magas órabér és a túlóra. (Kemény 1990c: 96-97)
- 2. típus („*feltörekvők*”): „...náluk a munka nem a pénzkeresés és a biztonságteremtés, hanem az előrejutás eszköze. Törekvésük a fizikai munka világából kifelé vezet, följebb akarnak kerülni.” (Kemény 1990c: 97)
- 3. típus („*parasztmunkások*”): „A puritán életvezetés, a munkacentrikus élet rájuk is jellemző. De munkáséletük nem korlátozódik a gyárra. Két súlypontja van: az egyik a gyár, a másik a mezőgazdasági munka, a feleség munkájában való részvétel, a ház körüli gazdaság.” (Kemény 1990c: 98)
- 4. típus („*maszekolók/fuszók*”): munkájuk centrumában a gyáron kívüli „mellékes” a lényeges: kisiparosoknak dolgoznak, engedély nélküli munkát végeznek, stb. (Kemény 1990c: 98)
- 5. típus („*alternatívok*”): életük kétpólusú, a másik pólust nem fizikai munka, hanem valamilyen más nagyrabecsült tevékenység (például sport) alkotja. (Kemény 1990c: 98-99)
- 6. típus („*individualisták*”): nem szeretik a gyári munkát, csak annyit dolgoznak, amennyit muszáj, az életük súlypontja a gyáron kívül húzódik (olvasás, tanulás, ruhák, zene, szex, alkohol, stb.). E típuson belül megkülönböztet még egy
-hedonista altípust, és egy
-„*önmegvalósításra vágó*” altípust. (Kemény 1990c: 99)

Kemény, sajnos, nem próbálta megbecsülni az arányokat, más munkáscsoportok esetében nem dolgozott ki hasonló tipológiát, a gender-dimenziót csak mellesleg és utólag veszi figyelembe, az etnikai dimenziót pedig egyáltalán nem,³⁰ stb. Ennek ellenére mégis revelatív, mind a tipológia, mind azon potenciális változók laza stílusú számbavétele, amelyek a fenti magatartásformák kialakulásának esélyét befolyásolhatják, például:

²⁹ A típusok elnevezése nem Keménytől származik.

³⁰ Ami ironikus a korszak talán legfontosabb, romákat kutató szociológusától.

- szakmunkások ambíciói nagyobb arányban irányulnak az üzemen belülré, mint a betanított-ill. segéd munkásoké;
- a vidéki munkások lényegesen nagyobb arányban fordulnak a mezőgazdasági pluszkereset felé, mint a budapestiek;
- a nők és (nem házas) fiatalok nagyobb arányban nem munkacentrikusak, stb.

Kemény e magatartástípusokat a munkaerőpiacok metszetébe helyezi; a „*gyáron belüli munkaerőpiacot*” mintha egyfajta statikus tagoltság jellemezné: van olyan „*vállalat[amely] tele van megrendelésekkel, állandó a túlóra és a célprémium*”, illetve van, ahol ez ritkább vagy hiányzik (Kemény 1990c: 100). A „*gyáron kívüli munkaerőpiacot*” pedig a ciklikus változások és a gazdaságpolitikai irányvonal-váltások befolyásolják. (Kemény 1990c: 100) Ismét csak sajnálni lehet, hogy a szerző nem tett kísérletet az elemzési keret szisztematikus kidolgozására.

A fenti kérdések alaposabb vizsgálata már csak terjedelmi szempontból is túlvezet e tanulmány keretein. Itt csupán azt szeretném hangsúlyozni: a szocializmus korában „*keresni akaró*” emberek döntéssorozatában csak az egyik dilemmaként jelent meg, hogy „*első és/vagy második gazdaság*”. Pontosabban: a második gazdaság képlékeny körvonalai miatt szó sem volt valamilyen Rubicon átlépéséről.

Jól látja ezt a rendőrtiszt, aki az 1980-as évek második felében „a hatóság” szemszögéből ezt a feledhetetlen „magyarázatot” nyújtja egy interjúban:³¹ „*vegyünk egy példát máshonnan: [ha] egy kisvárosban két villanyszerelőnek megengedik, hogy ipart váltson ki [= engedélyezett magánkisiparos legyen], azt hiszi, ettől a többi szerelő abbahagyja a fusizást?*” (Moldova 1988: 52.)

Kenedi János – általában „*szatirikusnak*” nevezett, bár inkább realista – beszámolója (1981) egy házépítés története: az alapanyag beszerzésének, az építésnek, az üzembehelyezésnek, engedélyeztetésnek, stb. szinte minden mozzanata félegális és illegális mozzanatokkal járt. A nagy erőfeszítéssel beindított „gépezet” aztán szinte magától pörög tovább: a munka érdemi részének befejezése utána a szerző szállítói – újabb megrendelés nélkül – járdalapokat, cementet, fát, stb. hoznak neki, „*mert volt*”. Mit tegyen vele? Adja tovább, javasolták neki, olyan ismerőseinek, akiknek szüksége van rá, olyan áron, hogy ők is, illetve a szerző is jól járjon (Kenedi 1981: 5).

³¹ Moldova György *Bűn az élet* c. könyvében (1988). A szerző azzal váltja ki az alábbi példázatot, hogy megkérdezte egy rendőrtisztól: ha a prostitúció ennyire felszámolhatatlan, akkor miért nem engedélyezik?

Kenedi eltűnődik: szabadúszó értelmiségiként főleg fordításból él, nem is rosszul, de a felajánlott közvetítéssel még többet keresne.³² Ezt követően, amolyan bölcsészmodra, azonnal ideológiát is gyárt az egyelőre még potenciális ügylethez: *„A kerék, amelyet magam lendítettem be még az építkezés során, forog tovább. (...) Saját tudásom hajtja. Az az ismeret, amelyre az építkezés közben tettem szert. Tőke ez is, mint a bölcsészstudás, s forgatható mindkettő jól vagy rosszul. Miért válnék meg tőle ellenszolgáltatás nélkül? Miért ne jövedelmezhetne nekem saját tudásom? Nálunk a tiszta üzletbe beviszik az erkölcsi megfontolásokat, s bár én ezt a felfogást nem osztom, mégis feltehetem magamnak a kérdést: tisztességesebb-e az a haszon, és ha igen, mennyivel, melyet másfajta tudásom fejében kínálnék fel?”* (Kenedi 1981: 7-8) A következő mondatokban már mint „építkezési vállalkozóként” (Kenedi 1981: 10) utal az egyelőre hipotetikus önmagára, akihez tehát „tudása fejében” dőlne a pénz, s aki „nem károsítana meg senkit”. *„Ha kimaradok az üzletből, kivált magamat károsítom. Másokat semmivel se jobban, mint amikor egyik vagy másik fordítójelölt helyett magam viszem haza a munkát”* (Kenedi 1981: 10).

Nem ironizálni akarok a kiváló értelmiségin, csak gondolatmenetének rekonstruálásával rámutatni ahhoz az alakulóban lévő értelmiségi közgondolkodásra, amely az 1980-as években elkezdte heroizálni a „polgárosodást”, a kapitalizmust, abban a hitben, hogy ez egyúttal teljesítmény elismerésének értékrendjét is képviseli. Manapság talán nehéz megérteni, hogy ez intellektuális szempontból mennyire friss, morális szempontból pedig mennyire merészen kritikai gondolatnak számított (Dupcsik 2008) az 1970-80-as években – és hogy mennyire „hamis tudatnak” minősíthető 35-45 évvel később visszatekintve. Először is: a „kétféle tudás-tőke” beszerzési költsége minőségileg más. A Kenediéhez mérhető bölcsészstudás akkor is, azóta is, beszerezhetetlen a népszerű túlnyomó többsége számára. Másrészt viszont a „vállalkozói tudás” valójában „hiánygazdasági ismeret” – megjósolható lett volna (legalábbis *utólag...*), hogy ez a szocialista kontextushoz kötött tudás elenyészik a piaci elemek megerősödésével. A Kenedihez hasonló „amatőrök” pedig esélyei pedig ugyancsak minimálisak lesznek az akkor mindenképpen megjelenő, tőkével és infrastruktúrával rendelkező „főállású” vállalkozók konkurenciájával szemben.

Paradox módon tehát a szocializmus korabeli második gazdaságban dolgozó „vállalkozók” számára gyakran pusztán a szocialista hiánygazdaság (Kornai 1980) réseinek

³² 3-4 nap alatt készül egy ívnyi szöveg fordításával, mintegy 1000 forintért; míg az ügylettel „szinte minden munka nélkül kereshetek 10.000 Ft-t” (Kenedi 1983: 7).

fantáziátlan betömése is elég lehetett az „extraprofithoz”;³³ számos elemzőnek még a rendszerváltás utáni években is kétségei voltak, hogy vajon „schumpeteri értelemben vett” vállalkozóknak tekinthetjük-e őket (pl. Czakó 1997).

Ugyanakkor viszont, a második gazdaságban dolgozók túlnyomó többsége, mint láttuk, az első gazdaságban is dolgozott, és számukra a „lógás”, a minimálisan kötelező és a pluszjövedelmeket termelő munkának arányainak megtervezése, összehangolása és kivitelezése komoly erőfeszítéseket, kreativitást igényelt. Szándékosan áthallásos megfogalmazásban: *igazi vállalkozókészséget* igényelt, még a szűkebben vett első gazdaságban is.

Sőt, a helyzet még rosszabb: a szocialista magyar nagyüzemben gyakran még a „normál üzemmenetet” is csak kreatív szabályszegések sorozatával lehet fenntartani. Kemény István (1990b) mutatja be, hogy még a futószalag mellett is, ahol elvileg minden egyes munkamozdulatot előírt sebességgel és konfigurációban kell kivitelezni, az előírások folyamatos megszegése nélkül a munka leállna. „*Az alkatrészek beérkezési ideje és minősége olyan, mint a lottó*” – jellemzi tömören a tipikus helyzetet egy művezető (Kemény 1990b: 49), s a megoldást rutinszerűen a munkások ehhez hasonló megoldásai jelentik: „*Leginkább a vázak szoktak hibásak lenni. Például a P-12eseknél a vázat úgy hajlítják meg, hogy a dob odaér a kerékhez, szóval befelé ferdül. Ilyenkor átjön két ember a vázüzemből, és egyik jobbról, másik balról meghúzza egy csővel és kiegyenesíti. Ez két perc, de várni kell félórát, amíg átjönnek. És akkor egy egész szériát húznak egyenesre. Na de ez azt jelenti, hogy ezt nem lehet a soron csinálni tovább, akkor délutánra marad a dob feltevése.*” (Kemény 1990b: 49-50.)

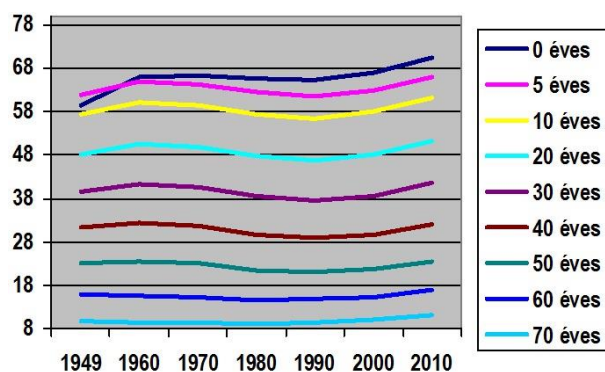
A fent vázolt folyamatok tehát javították a Kádár-rendszer élhetőségét (bár elsősorban a magyar sztálinizmus, illetve a többi szocialista ország viszonyaihoz képest, Rainer 2012), ugyanakkor, paradox módon erodeálták is az élhetőségnek ezt a rendszerét. A továbbiakban két olyan hosszútávú folyamatot villantok fel, amelynek hatásai, véleményem szerint – a posztkommunista jelenben is érvényesülnek. Az egyik következmény a társadalom biológiai bázisára (K1), a másik a morális rendre (K2) gyakorolt romboló hatás.

³³ „*A helyzet ironiája, hogy a magánszektor számottevő része éppen azért keres sokat, mert nem kapitalista, hanem »testidegen« szocialista környezetben, krónikus hiánygazdaságban dolgozik. A saját kocsiját vezető taxis vagy a sarki kis zöldséges az alsó középosztályhoz tartozik az Egyesült Államokban vagy Nyugat-Európában, míg a reformszocializmus országaiban a »gazdag« emberek közé tartozik*” (Kornai 2012: 456)

-K1.) Szinte valamennyi első és második gazdaságban folytatott jövedelem-maximalizáló/munkacentrikus viselkedés közös jellemzője, hogy *aránytalanul terhelik a munkavállalók időháztartását, pszichológiai és fizikai erőforrásait*. Miközben, mint láttuk, a mezőgazdasági önállókat és segítő családtagokat is figyelembe véve a munkavállalók alig 4-5%-a *nem* dolgozott az első gazdaságban, a teljes munkaidőalap³⁴ 33%-át a második gazdaságban (Kornai 2012: 463) dolgozták le; a javító/karbantartó tevékenységek esetében ez az arány 87% volt; a lakásépítések túlhangsúlyozhatatlan jelentőségű tevékenységéről pedig már volt szó.

Megkockáztatható a hipotézis, hogy az emberi erőforrások ezen túlterhelésének *ára volt* – s a továbbiakban ezt a feltevést próbálom tesztelni a halálozási statisztikák³⁵ változásainak elemzésével. Már csak azért is figyelmet érdemel ez a mutató, mert a régióbeli és a nemzetközi szakirodalomban egyaránt találkozhatunk azzal a felfogással, hogy a szocializmus korában folyamatosan javultak a halálozási mutatók, s azok romlása a (visszaállított) kapitalizmussal következett be (pl. Vágero 2006:75). Ez a kép azonban – legalábbis Kelet-Közép-Európát illetően – hamis; különösen Magyarországon (5. és 6. ábra).

5. ábra. Az egyes életkorokban még várható átlagos élettartam, férfiak, 1949-2010 (év)

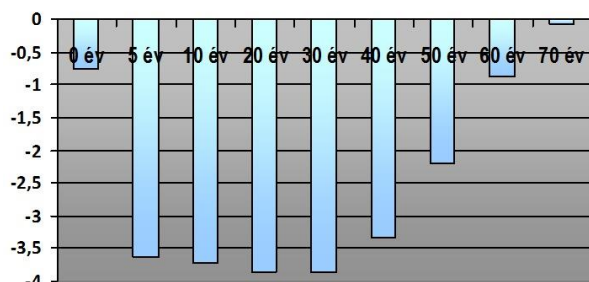

Forrás: Demográfiai Évkönyv 2010: 94.

³⁴ A házimunkára és a közlekedésre szánt időt nem számolva – pedig ezek sem jelentéktelen tételek. A szocializmusra jellemző „*késleltetett városfejlődés*” következtében ugrásszerűen nőtt az ingázók száma és aránya: míg 1930-ban 141 ezer ingázó volt, 1960-ban már 613 ezer, 1980-ban 1 millió 218 ezer (Andorka 1997: 257). Míg Magyarországtól nyugatra tipikusan a nagyvárosi középrétegek, addig nálunk jellemzően az alacsonyán képzett falusi réteg ingázott városi ipari munkahelyére (Szelényi – Murray 1990, Bóhm – Pál 1979).

³⁵ Bár az öngyilkosság és az alkoholizmus alakulását befolyásoló társadalmi tényezők jellege bonyolultabb jelenség, azért nyilván nem véletlen, hogy épp a második gazdaság fénykorában íveltek fel ezek a mutatók is. A májzsugorban meghaltak (e halálokokért 90%-ban az alkohol felel, tehát egy objektív alkoholizmus-mutatónak is tekinthető) népességhez viszonyított aránya 1960 és 1990 között közel hatszorosára nőtt; az öngyilkosság rátája 1960 és 1980 között „csak” 1,8-szeresére nőtt, de ez is „elég volt” a világszűrés átmeneti megszerzéséhez. (KSH 1996: 226-227)

6. ábra. Az egyes életkorokban még várható átlagos élettartam *változása*, férfiak, 1960-1990 (év)

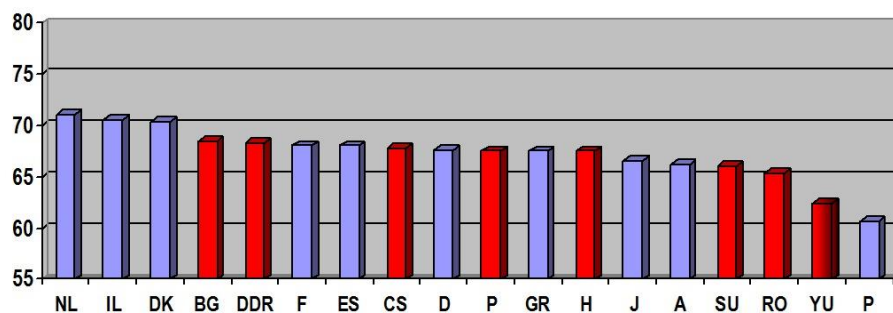

Forrás: Demográfiai Évkönyv 2010: 94.

Mint látható, a csökkenés az aktív korú férfiak korcsoportjában a legmagasabb, míg a csecsemőhalandóság mutatója – ingadozásokkal ugyan, de – 1960-tól 1990-ig is kevesebb, mint a harmadára csökkent (KSH 1996: 65-66). Az utóbbi tendenciát azért is érdemes kiemelni, mert – az idézett munkástanulmányokkal és szociográfiákkal nagyjából egy időben – Emmanuel Todd (1979) a csecsemőhalandósági mutatóból „jósolta meg” a Szovjetunió közelgő bukását.³⁶

A nők hasonló mutatójában vagy csak átmeneti és kisebb mértékű csökkenés mutatkozott, a korszak egészére a növekedés tendenciája volt jellemző. A jelenség értelmezéséhez természetesen elengedhetetlen az összehasonlítás (7. és 8. ábra).

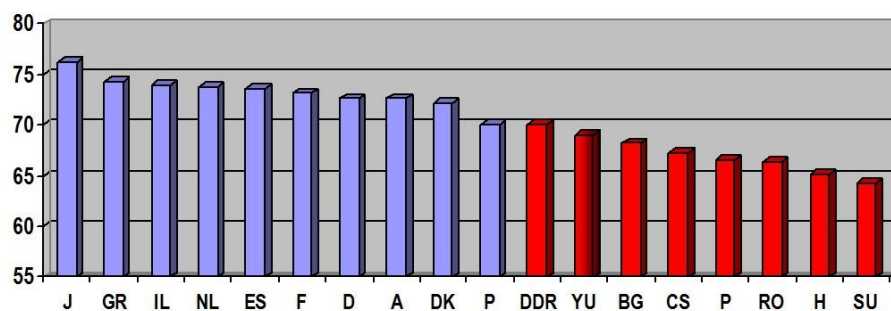
7. ábra. Férfiak születéskor várható élettartama néhány országban, 1964 [pirossal a szocialista országok]

Forrás: Vukovich 1992: 91-92.

³⁶ Amikor Todd mintegy három évtizeddel később az „amerikai birodalom” bukását igyekezett hasonlóképp megjósolni (2003), már manipulációval felérő egyoldalúsággal kellett az adatokat kezelnie (Dupcsik 2004).

8. ábra. Férfiak születéskor várható élettartama néhány országban, 1990 [pirossal a szocialista országok]

Forrás: Vukovich 1992: 91-92.

Egyértelmű az összefüggés: az NDK-ban és Romániában minimális a növekedés, a többi szocialista országban csökkenés mutatkozik, a legnagyobb mértékű éppen Magyarországon. Az egyetlen kivétel a kicsit „másként szocialista” Jugoszlávia, ahol a szovjet tömb országaihoz képest szinte már fogyasztói kultúra létezett – de többmillió munkanélküliség és tömeges külföldi vendégmunka is. Ennek ellenére – vagy éppen ezért – Jugoszláviában a korszakban 6 és fél évet javult a mutató. De még ez a javulás sem engedte az országot megmenekülni attól, hogy a szocialista országok tömbjének részeként az európai mezőny végén maradjon.

Az életkilátások – relatív vagy abszolút – romlása tehát egyértelműen a szocializmus rendszeréhez, annak is utolsó három évtizedéhez, posztsztálini korszakához köthető. S még egyszer emeljük ki: a romlás mértéke Magyarországon volt a legnagyobb. Ahol a „kapitalizmus farkastörvényeinek” érvényesülése óta ismét javulnak a mutatók – a férfiak életkilátásai 2013-ig 6,9 évvel.

Mindez természetesen *nem bizonyítja* a tanulmány központi tézisé, de pillanatnyilag nem találok olyan alternatív magyarázatot (pl. kulturális okokat), amely megfelelően magyarázná:

- miért volt érvényesült ez a tendencia Európában kizárólag a szocialista országokban,
- azok posztsztálini korszakában, és
- miért éppen Magyarországon volt a legnagyobb mértékű.

-K2.)

Kemény egyik, már idézett írásában (1990c) olvashatunk egy elképesztő mondatot: „*A formális munkaszervezet a szerszámellátást általában ötven százalékig tudja biztosítani* – majd a szerző úgy folytatja, hogy nyilvánvaló legyen: nem tévedésről vagy pongyola megfogalmazásról van szó. – (...) *Ahhoz, hogy a munkás a vele szemben támasztott*

követelményeket teljesíteni tudja, informális kapcsolatait kell igénybe vennie. Ismerősei, barátai vannak a szerszámokat készítő műhelyben, átsétál hozzájuk, és ráveszi őket, hogy szabálytalanul, soron kívül teljesítsék igényeit. Ha ezek az emberek nem lennének hajlandók szabálytalanságok elkövetésére, akkor a gyár működése megállna.” (Kemény 1990c: 80) A folytatásban öt különböző személytől származó interjúrészlet következik a jelenség illusztrálására. (Kemény 1990c: 80-81)

Kemény Futószalag-tanulmánya még nyersebben fogalmaz: *„Ha a dolgozó el akarja végezni a munkáját, akkor a szükséges szerszámot magának kell megszereznie (esetleg lopnia), ha pedig igazán jó szerszámot akar, akkor magának kell megcsinálnia.”* (Kemény 1990b: 46) Majd csak a lopás/fusiban csináltatás témájának illusztrációjára 8 interjú-részletet idéz (Kemény 1990b: 46-47).

A csalás a normál üzemmenet állandó része. *„Fiatal, képzett esztergályos”* az 1970-es évek elején mondja a szociológus magnefotonjára, hogy akad, aki képes lenne háromszor annyit teljesíteni, mint a másik munkás. *„Viszont bérben ennek semmi látszata nem lenne.”* Ezért rákényszerülnek az állandó manipulációra az idővel, a tempóval, a visszajelzésekkel. *„Ez teljesen spontán. (...) becsapjuk magunkat, a céget, a vásárlót. Szóval mindenkit. De nekünk valahogy meg kell keresni a magunkét.”* (id. Kemény 1990c: 89).

A Haraszi által leírt üzemből a munkások *rablásnak* nevezik azt az üzemszerű működéshez nélkülözhetetlen, és hallgatólagosan elvárt *csalást*, amely nélkül még a folyamatos termelés sem lenne biztosítható. *„A normacsalást a munkások rablásnak [kiemelés az eredetiben – a szerző] nevezik. Milliányi teljesítménybéres használja ezt a szót természetes hanglejtéssel, a bűntudat minden jele nélkül...”* Bár explicit *„természetesen egyik vezető sem biztat a rablásra”*, általános felfogás, hogy nem csak tudnak róla, de *„valójában kikényszerítik, hogy rabolják. Semmiféle »tervteljesítés« nem volna lehetséges, ha ezt a kényszert eleve be nem terveznék.”* (Haraszi 1989: 34)

A *rablás* paradox jelenség – miközben a vezetésnek és az állami tulajdonban lévő gyárnak az érdekeit (is) szolgálja az életveszélyes³⁷ csalás, a tevékenység kockázatait privatizálták. Mégis, nincs az a kifinomult szadista társadalommérnök, aki ki tudta volna találni ezt a rendszert: a munkások úgy érzik, hogy ők csapják be a vállalatot s ezáltal valamilyen kontrollt szereznek saját munkájuk felett. *„A rablásnak mámorea és rituáléja van...”* (Haraszi 1989: 36) *„Az »idegességet«, amit a rablás kényszere okoz, még leginkább*

³⁷ Szó szerint életveszélyes, a szabálytalan beállítások és sebesség miatt a mindennapok része, hogy az eltört marótársa darabjai röpködnek a fejek felett. De – a K1 pontra is visszautalva – az életminőséget a mégiscsak ritka balesetknél sokkal jobban befolyásolta, hogy a munkások *rablás* közben az általuk „idegességnak” nevezett permanens stressz állapotába kerültek.

maga a rablás oldja. A saját leleményességemet, tudásomat, fantáziámat, bátorságomat kell latbavetnem, és ez – siker esetén – bizonyos diadalérzetet gerjeszt. Talán ez lehet az oka annak, hogy a darabbéréseknek gyakran úgy tűnik: ők azok, akik túljártak a bérrendszer eszén, ők azok, akik megrövidítettek valakit. A rablás persze nem teszi könnyebbé a munkát, hiszen fizikailag is, szellemileg is megsokszorozza az erőfeszítést.” (Haraszi 1989: 39)

A már említett *fusit* a gazdasági vezetés minden szintjén tiltották,³⁸ hivatalosan lopásként kezelték, hivatalos fórumokon, sajtóban időnként kifejezetten kampányt folytattak ellene (Haraszi 1989: 126-132). S bár Bezsenyi Tamás kimutatja, hogy időnként a hivatalos szóhasználat is megkülönbözteti némileg a *fusit* és az „igazi” lopást,³⁹ a szóhasználat mégis gyakran jellemző magukra az „érintettek” is. Haraszi szerint a „*fusizás igazi szenvedély; az is tudja, hogy több kárt, mint hasznot szerez vele magának, aki csinálja*” (Haraszi 1989: 127), s ezt szerinte az is bizonyítja, „*hogy a teljesítménybéresek is fusiznak*” (Haraszi 1989: 126). Méghozzá a *rablás*, tehát a szabályok életveszélyes megsértése árán nyert időben. „*Talán nem üres szójáték azt mondanom: azért is rabolunk, hogy legyen időnk lopni*” (Haraszi 1989: 127).

Üzemszerű, tudatosított csalások, a normál munkamenethez nélkülözhetetlen lopások, a normákba hallgatólagosan beépített *rablás* – a kvalitatív elemzések megannyi részlete valószínűsíti, hogy a Kádár-kori gazdasági rendszerhez tényleges valóságához kreatívan alkalmazkodni igyekvő egyéni stratégiák *rombolóan hatottak a teljesítményelvre és a szabálykövető attitűdökre*. Egyedi alkuk sorozata, a hasonló pozícióban lévőkkel való szolidaritás felmondása,⁴⁰ a teljesítmény és a jövedelem között kapcsolatot nem ismerő értékrend, a szabályok „rugalmas” kezelése – ilyen attitűdök váltak dominánssá mind az első, mind a második gazdaságban. A posztkommunista kapitalizmus viszonyai között egyrészt mintha ennek a magatartásformának több lenne a vesztese, mint amennyi a Kádár-korban lehetett, másrészt pedig e sajátos mentalitás, amely *mintha már kultúrává kezdene összeállni*, az egész magyar társadalmat „vesztessé” teszi a nemzetközi versenyben. „A kapitalizmus” hibáztatása e felelősség külsővé tételét szolgálja, méghozzá nagyon jól szolgálja – a mai magyar ideológiai mezőben mind a jobb-, mind a baloldalon nagyon erősek az antikapitalista

³⁸ A szerző korabeli személyes tapasztalatai alapján: kivéve, ha a *fusizás* valamely alsószintű vezető érdekében történt. Ilyen eset után természetesen a szóban forgó vezető egy bizonyos szintig nehezen tilthatta, ha a neki *fusizó* munkás aztán a maga vagy más számára is végzett ilyen jellegű munkát.

³⁹ A Csepel Autógyár 1957-58-as körrendeletei lopásnak nevezik, ha valaki munkástársától lop el valamit, míg a *fusi* esetében az „*eltulajdonítás*” kifejezést használják; az 1960-as évek elején pedig a *fusi* már „*engedély nélküli munkavégzés*” (Bezsenyi 2012: 44).

⁴⁰ S még inkább az elesett és marginalizált rétegekkel való szolidaritás felmondása.

nézetek. Talán inkább ez magyarázza, hogy az 1-2. ábrákon említett négy ország közül 2009-ig Magyarországon csökkent a legnagyobb mértékben a kapitalizmus elfogadottsága is (Pew Research Center 2009: 5), nem pusztán a „gulyáskommunizmus” iránti nosztalgia (Kornai 2012: IX-XIII).

Az összefoglalás előtt idézek egy részletet a már említett „fiatal esztergályostól”, amely, mint cseppben a tengerben, megjeleníti a fent vázolt szerkezet munkával kapcsolatos mentalitásra és értékrendre gyakorolt hatásait:

„Hát a Scholz furcsa ember, mondják rá, hogy sváb, talán ezért. Neki a vérében van a munka. Ő tényleg megszakadásig hajtja magát. Annyira szeret dolgozni. Persze ezért pénzt is akar. Nehezen érti meg, hogy nem kaphat háromszor annyit, mint a másik, noha háromszor annyit termel. Mert azért valami közösségi szellem is van. Beszalad az irodába, mondja ennek, mondja annak. De nem sok fogantja van. Szóval az ő érdekei meg a többiek érdeke nemigen vágnak egybe. De hát nem tud más tempóban dolgozni. No de ha mindenki annyi pénzt vinne haza, amennyit dolgozott, akkor sokan nem élnének meg. Szóval kevés van olyan, mint a Scholz. De szerintem ő akkor is így csinálná, ha nem kapna érte semmit.

Nagyon ritkán előfordul olyan, hogy valaki szokatlanul ráhajt. Jó kedve van, belefeledkezik a munkájába. Olyankor oda szoktunk szólni neki, úgy humorosan: Vigyázz, nehogy összetörd magad!” (id. Kemény 1990c: 90) Az ilyen történeteket népi bölcsességként mesélő munkások ugyanakkor megszakadásig dolgoztak túlórában vagy maszekban, ha úgy látták, hogy így „a pénzüknel vannak”.

Összefoglalva: a Kádár-rendszer azért tudott magasabb életnívót nyújtani annál, amennyit adott fejlettségi szinten egy klasszikus szocialista rendszer tudott volna nyújtani, mert lehetőséget adott az ilyen rendszerben „elvárhatónál” több kereset megszerzésére. E pluszkeresetek megszerzéséhez ugyanakkor aránytalanul több munka elvégzésére volt szükség, akár az első, akár a második gazdaságban. Olyan mértékű önkizsákmányolásra nyílt lehetőség, amely már az életkilátásokat is csökkentette. Sarkítva: a „legvidámabb barakk” viszonylagos élhetőségéért az életükből adott évekkal fizettek.

Hivatkozások

- Andorka Rudolf (1997) *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris.
- Berkovits György (1976) *Világváros határában*. Budapest: Szépirodalmi.
- Berta Péter (2014) *Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajzi Intézet.
- Bezsenyi Tamás (2012) „Kisdedet álmodik a vasöntő az ércformákba” A Kádár-korszak gyári munkásai közötti együttműködés a fusizás révén. *Metszetek*. 2-3. 39-48.
- Bezsenyi Tamás (2015) Megszervezett bizonytalanság avagy a szervezett bűnözés mint a szocialista kori nyilvánosság tabuja. *Metszetek*. 4 (2015) 1. 36-55. DOI 10.18392/metsz/2015/1/3
- Bóhm Antal – Pál László (1979) *Bejáró munkások. (Egy sajátos munkásréteg szociológiai jellemzése). Műhelytanulmány*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.
- Czakó Ágnes (1997) Kisvállalkozások a kilencvenes évek elején (Vállalkozás és polgárosodás). *Szociológiai Szemle*. 3. 93-117.
- Demográfiai Évkönyv* (2010) Budapest: KSH.
- Dupcsik Csaba (1997) A polgárosodás fogalmának használata a magyar társadalomelméletben. In: Paksi Borbála – Hegedűs Rita – Bozsonyi Károly (szerk.) *Colloquium. Tanulmányok az első szociológia Ph.D. évfolyam munkáiból*. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék. 99-116.
- Dupcsik Csaba (2004) Széteső rendszerek. Emmanuel Todd: *A birodalom után. Tanulmány az amerikai rendszer széteséséről*. *Holmi*. január. 102-116. Elérhető: <http://www.holmi.org/pdf/holmi2004-01.pdf>
- Dupcsik Csaba (2008) Polgárosodás-viták az 1970-90-es években. In: Horváth Sándor (szerk.) *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely. 354-373.
- Dupcsik Csaba (2016) Megtöltött poharak. Berta Péter: *Fogyasztás, hírnév, politika c. könyvéről*. *socio.hu* 1. 112-117.
- Gábor R. István – Galasi Péter (1981) *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László – Szakolczai Árpád (1982) *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között. I-II*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Haraszi Miklós (1989) [1979] *Darabbér: Egy munkás a munkásállamban*. Budapest: Téka.

- Héthy Lajos – Makó Csaba (1972) *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*. Budapest: Akadémiai.
- Kardos László (1982) Bontási terület. In: Andor Mihály (szerk.) *Cigányvizsgálatok*. Budapest: Művelődéskutató Intézet. 45-57.
- Kemény István (1990a) [1973] A Csillaghegyi Téglagyár munkásai. In: *Velük nevelkedett a gép: Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest: VITA. 21-28.
- Kemény István (1990b) [1973] Futószalag a Motorkerékpárgyárban. In: *Velük nevelkedett a gép: Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest: VITA. 29-74.
- Kemény István (1990c) [1973] Munkakultúra és életforma. In: *Velük nevelkedett a gép: Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest: VITA. 75-169.
- Kemény István (1991) [1987] Polgárosodás polgárjogok nélkül. In: *Közről és távolról*. Budapest: Gondolat. 131-147.
- Kenedi János (1981) „*Tiéd az ország, magadnak építed...*” Párizs: Magyar Füzetek.
- Kornai János (1980) *A hiány*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Kornai János (2012) [1992] *A szocialista rendszer. Kornai János Válogatott Munkái II*. Pozsony: Kalligram.
- KSH (1996) *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- László-Bencsik Sándor (1975) *Történelem alulnézetben*. Budapest: Szépirodalmi.
- Lenin, Vlagyimir I. (1974) [1920] A baloldaliság, a kommunizmus gyermekbetegsége. In: *Lenin összes művei*. 54. kötet. Budapest: Kossuth 3-99.
- Maddison, Angus (2008) *Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP, 1-2008 AD*. Hozzáférhető: www.ggdc.net/maddison/Historical_Statistics/horizontal-file_02-2010.xls Letöltve: 2013-01-11
- Marinov Iván (2010) Mondta-e Puskás, hogy kis pénz, kis foci, nagy pénz, nagy foci? *Urban Legends* 2010-12-10. Hozzáférhető: <http://www.urbanlegends.hu/2010/12/puskas-kis-penz-kis-foci-nagy-penz-nagy-foci/> [letöltve: 2016-05-13]
- Moldova György (1984) [1977] *Akit a mozdony füstje megcsapott*. Budapest: Magvető.
- Moldova György (1988) *Bűn az élet... (Riport a rendőrökről)*. Budapest: Magvető.
- Pew Research Center (2009) Two Decades After the Wall's Fall: End of Communism Cheered But Now With More Reservations. Washington D. C.: Pew Research Center. Hozzáférhető: <http://www.pewglobal.org/files/2009/11/Pew-Global-Attitudes-2009-Pulse-of-Europe-Report-Nov-2-1030am-NOT-EMBARGOED.pdf> [letöltve: 2016-05-13]

- Rainer M. János (2012) *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest: 1956-os Intézet – L’Harmattan.
- Szelényi Iván (1992) [1988] *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével. Budapest: Akadémiai. A kiadás alapján képezte: *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. The University of Wisconsin Press, 1988.
- Szelényi Iván – Manchin Róbert (1990) [1984] A város a szocializmusba való átmenet időszakában. in: Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa. 351-371.
- Szelényi Iván – Murray, Pearse (1990) [1985] A családi mezőgazdasági termelés a kollektivizált gazdaságokban: három elmélet. in: Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa. 375-398.
- Todd, Emmanuel (1979) [1976] *The Final Fall: An Essay on the Decomposition of the Soviet Sphere [La chute finale: Essais sur la décomposition de la sphère Soviétique]*. Translated by John Waggoner. New York: Karz Publishers.
- Todd, Emmanuel (2003) [2001] *After the Empire: The Breakdown of the American Order. [Après L'Empire: essai sur la décomposition du système américain]*. Wiley: Columbia University Press. Magyarul: *A birodalom után. Tanulmány az amerikai rendszer széteséséről*. Budapest: Allprint, 2003.
- Vágero, Denny (2006) Do Health Inequalities Persist in the New Global Order? A European Perspective. In: Therborn, Göran (ed.) *Inequalities of the World*. London – New York: Verso. 61-92.
- Vajda Ágnes – Farkas E. János (1990) 7. Lakáshelyzet. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport 1990*. Budapest: TÁRKI. 131-164.
- Vukovich György (1992) A népesedési helyzet a kilencvenes évek elején. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport 1992*. 75-122.